

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI

Qo‘l yozma huquqida

UDK: 338:6T1(575.1)

ABDURAXMANOVA MUQADDAS TOXTASINOVNA

TEMIR YO‘L TRANSPORTI TIZIMINI RIVOJLANTIRISHNING
TASHKILIY-IQTISODIY MEXANIZMINI TAKOMILLASHTIRISH
(“O‘zbekiston temir yo‘llari” AJ misolida)

08.00.03 – Sanoat iqtisodiyoti

Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori
(PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan

DISSERTATSIYA

Ilmiy rahbar:
iqtisodiyot fanlari doktori,
dotsent Kasimov A.A

TOSHKENT-2025

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
I BOB. TRANSPORT TARMOG'INI TASHKILY-IQTISODIY RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY-AMALIY ASOSLARI.....	12
1.1 Transport tizimini rivojlanishining tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi nazariy asoslari.....	12
1.2 Temir yo'l transportining o'ziga xos xususiyatlari va uning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar.....	26
1.3 Temir yo'l transportida "yashil" texnologiyalar va ekologik innovatsiyalarni joriy etishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlari....	42
<i>Birinchi bob bo'yicha xulosalar.....</i>	<i>53</i>
II BOB. "O'ZBEKISTON TEMIR YO'LLARI" AJ FAOLIYATIDA IQTISODIY MEXANIZMNING AMALDAGI HOLATI VA TAHLILI.....	55
2.1 Temir yo'l transporti iqtisodiy faoliyatining asosiy ko'rsatkichlari tahlili.....	55
2.2 Temir yo'l transportining ekologik-iqtisodiy xavfsizligini baholash.....	70
2.3 Temir yo'l sohasida ekologik-iqtisodiy xavflarni kamaytirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi.....	82
<i>Ikkinchi bob bo'yicha xulosalar.....</i>	<i>95</i>
III BOB TEMIR YO'L TRANSPORTINI RIVOJLANTIRISH-NING TASHKILY-IQTISODIY MEXANIZMINI TAKOMILLASHTIRISH YO'NALISHLARI.....	97
3.1 "Yashil temir yo'l" konsepsiyasi asosida tashkiliy-iqtisodiy mexanizmni takomillashtirish yo'nalishlari.....	97
3.2 Temir yo'l transportini davlat tomonidan tartibga solish mexanizmini takomillashtirish yo'nalishlari.....	110
<i>Uchinchi bob bo'yicha xulosalar.....</i>	<i>121</i>
XULOSA.....	122
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.....	126
ILOVALAR.....	142

Kirish (falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi annotatsiyasi)

Dissertatsiya mavzusining dolzarbligi va zarurati. Jahon iqtisodiyotida transport infratuzilmasining strategik segmenti sifatida temir yo‘l transporti tizimini rivojlantirish mamlakatlar o‘rtasidagi savdo-iqtisodiy aloqalarni chuqurlashtirish, logistika zanjirlarini optimallashtirish va tashqi bozorlarga chiqish imkoniyatlarini kengaytirishda muhim o‘rin tutadi. Shu nuqtai nazardan, temir yo‘l transporti tizimini rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish – resurslardan samarali foydalanish, investitsiya jozibadorligini oshirish, raqobatbardosh tarif siyosatini joriy etish, raqamli texnologiyalarni integratsiyalash va davlat-xususiy sheriklik asosida infratuzilmani modernizatsiya qilishni o‘z ichiga oladi. Bunday yondashuvlar orqali temir yo‘l tarmog‘ining xizmat ko‘rsatish qobiliyati, samaradorligi va barqarorligi yuksalib, jahon miqyosida iqtisodiy o‘sish sur‘atlariga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Jahonda temir yo‘l transporti tizimini rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan ilmiy tadqiqotlar, avvalo, temir yo‘l infratuzilmasini modernizatsiya qilish va uni boshqarishda innovatsion va raqamli texnologiyalarni joriy etish, logistika tizimlarini integratsiyalashtirish hamda xizmat ko‘rsatish sifatini oshirishga qaratilgan. Shu bilan birga, davlat-xususiy sheriklik asosida investitsiyaviy faollikni rag‘batlantirish, tarif va subsidiya siyosatini iqtisodiy samaradorlik tamoyillari asosida qayta ko‘rib chiqish, transkontinental yo‘nalishlar bo‘yicha tranzit salohiyatni oshirish, ekologik barqarorlikni ta’minlash hamda temir yo‘l sohasida raqobatbardoshlikni kuchaytirishga qaratilgan strategik modellarni ishlab chiqish ustuvor yo‘nalishlar sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ushbu izlanishlar global iqtisodiy integratsiya sharoitida temir yo‘l tarmoqlarining barqaror rivojlanishi va xalqaro transport-komunikatsiya tizimlaridagi rolini mustahkamlashga xizmat qilmoqda.

O‘zbekistonda iqtisodiyotning muhim tarmog‘i sifatida temir yo‘l transport tizimini jadal rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Xususan, 2022-2026

yillarda Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasida «temir yo‘l infratuzilmasini elektrlashtirish darajasini 60 foizga yetkazish, transport-logistika xizmatlari bozorini kengaytirish, tashqi savdo va tranzit yuk tashish imkoniyatlarini rivojlantirish, “yashil koridorlar” yaratish va tranzit yuk hajmini 15 million tonnaga yetkazish» kabi aniq ustuvor vazifalar belgilab qo‘yilgan. Mazkur vazifalarning samarali bajarilishi temir yo‘l transport tizimini iqtisodiy samarador va raqobatbardosh tarmoq sifatida rivojlantirishni ta‘minlash uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishni talab etadi. Shu nuqtai nazardan qaralganda, tarmoqning iqtisodiy samaradorligini oshirishda davlatning tartibga solish vazifalarini qayta ko‘rib chiqish, qonunchilik va moliyalashtirish mexanizmlarini takomillashtirish, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan samarali foydalanish, energiya tejamkor texnologiyalarni joriy etish va “yashil” tashabbuslar asosida davlat-xususiy sheriklikni kengaytirish muhim ahamiyatga ega.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yil 14 dekabrda PF-213-son “O‘zbekiston Respublikasi transport tizimini rivojlantirish va modernizatsiya qilish bo‘yicha davlat dasturini tasdiqlash to‘g‘risida”, 2022 yil 28 fevralda PF-60-son “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”, 2019 yil 1 fevralda PF-5647-son “Transport sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmonlari, 2024 yil 15 fevralda PQ-88-son “Yo‘l transporti sohasini raqamlashtirish va ekotransport loyihalarini amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori, shuningdek mazkur yo‘nalishdagi boshqa me‘yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda mazkur dissertatsiya tadqiqoti muayyan darajada xizmat qiladi.

Tadqiqotning respublika fan va texnologiyalari rivojlanishining ustuvor yo‘nalishlariga mosligi. Mazkur tadqiqot O‘zbekiston Respublikasi fan va texnologiyalarni rivojlantirishning I. “Demokratik va huquqiy jamiyatni ma‘naviy-axloqiy va madaniy rivojlantirish, innovatsion iqtisodiyotni shakllantirish” ustuvor yo‘nalishiga muvofiq amalga oshirilgan.

Muammoning o'rganilganilik darajasi. Temir yo'l transport tizimini rivojlantirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlari, davlat tomonidan tartibga solish, energiya tejamkorlik va ekologik samaradorlikni oshirish masalalari zamonaviy iqtisodiy nazariya va amaliyotda muhim ilmiy yo'nalish sifatida qaraladi. Jahon olimlaridan M.Porter, K.Menard, M.Kastels, S.Chopra va P.Mintsberg, L.Bertalanfi, J.Stern, K.Bouen, P.Styuart, M.Lambert kabilar transport infratuzilmasini samarali boshqarish, logistika zanjirlarini tashkil etish va transport sohasida davlat siyosatining rolini ilmiy asoslab berganlar¹. Ular temir yo'l infratuzilmasida davlat-tarmoq integratsiyasi va davlat-xususiy sheriklikni yo'lga qo'yish masalalarida ilmiy modellar ishlab chiqqan, transport tizimini raqobatbardoshlik va ekologik samaradorlik nuqtai nazaridan tahlil qilgan.

MDH olimlari orasida V.G. Borodin, A.Ye. Yefimov, V.V. Gerasimov, Ye.A. Fedorov, I.R. Gaynutdinov, B.N. Anikeev, A.Kolik, K.Ya. Kirillov kabilarning ishlari davlat tomonidan tartibga solish, tarif siyosatini shakllantirish, temir yo'l infratuzilmasini elektrlashtirish va energiya tejamkorlik masalalarida muhim ilmiy asoslarni tadqiq qilgan². Ular qayta tiklanuvchi energiya manbalari va "yashil" texnologiyalarni joriy qilish orqali tarmoq samaradorligini oshirishning uslubiy yo'llarini ko'rsatgan.

O'zbekiston olimlari orasida G.Samatov, M.Ikramov, A.Shermuhamedov, Q.Jiyadullayev, A.Zohidov kabilar temir yo'l transport tizimining iqtisodiy samaradorligi, davlatning boshqaruv funksiyalarini takomillashtirish va infratuzilmada

¹ Porter M. Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors. – Free Press, 1980.; Menard C. Handbook of New Institutional Economics. – Springer, 2005.; Castells M. The Rise of the Network Society. – Wiley-Blackwell, 2010.; Chopra S., Meindl P. Supply Chain Management. – Pearson, 2020.; Bertalanffy L. General System Theory. – Braziller, 1968.; Stern J. Competition and Regulation in Transport Networks. – Edward Elgar, 2022.; Bowen G. The Green Supply Chain. – Kogan Page, 2017.; Stewart P. Adaptive Supply Chain Management. – Springer, 2016.; Lambert D. Logistics and Supply Chain Management. – Pearson, 2014.

² Borodin V.G. Upravleniye transportnoy sistemoy: teoriya i praktika. – M.: Infra-M, 2019.; Yefimov A.Ye. Ekonomika transporta. – M.: Yurayt, 2018.; Gerasimov V.V. Logistika jeleznodorojnogo transporta. – SPb.: Piter, 2020.; Fedorov Ye.A. Transportnaya infrastruktura i gosudarstvennoye regulirovaniye. – M.: Ekonomika, 2021.; Gaynutdinov I.R. Effektivnost gosudarstvennykh programm razvitiya jeleznodorojnogo transporta. – Kazan, 2022.; Anikeev B.N. Ekonomicheskaya effektivnost transportnykh sistem. – Moskva, 2019.; Kolik A. Gosudarstvennoye regulirovaniye v transportnoy otrasli. – SPb.: Piter, 2021.; Kirillov K.Ya. Modeli razvitiya jeleznodorojnogo transporta. – M.: Ekonomika, 2022.